

طبقه‌بندی منابع فقهی مذهب حنفی

بر اساس مرجعیت و اعتماد در مذهب

«المبسوط» یا «الأصل» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	«الجامع الصغير» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	«الجامع الكبير» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	«السير الصغير» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	«السير الكبير» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	ظاهر الرواية							
«الزيادات» محمد شیبانی (متوفای ۱۸۹ هـ)	برای متباقی کتاب‌های «نوادیر» به صفحه بعدی مراجعه شود.	«عيون المسائل» ابو الليث سمرقندی (متوفای ۳۷۵ هـ)	«العالم والمتعلم» ابومقاتل سمرقندی (متوفای ۲۰۸ هـ)	«الخراج» ابو يوسف (متوفای ۱۸۲ هـ)	نوادير							
«مختصر الطحاوی» ابوجعفر طحاوی (متوفای ۳۲۱ هـ)	«الكافي» «حاكم شهيد» مروزی بلخی (متوفای ۳۳۴ هـ)	«مختصر الكرخي» ابو الحسين کرخی (متوفای ۳۴۰ هـ)	«مختصر القدوري» احمد قدوری بغدادی (متوفای ۴۲۸ هـ)	«المنظومة في الخلافات» ابو حفص عمر نسفی (متوفای ۵۳۷ هـ)	«تحفة الفقهاء» علاء الدين سمرقندی (متوفای ۵۳۹ هـ)	متون (کتاب‌هایی که نکات مورد اتفاق را از «ظاهر الرواية» و «النوادير» جمع‌آوری و تألیف کرده اند)						
«الفقه النافع» ابوالقاسم محمد بن يوسف سمرقندی (متوفای ۵۵۶ هـ)	«بداية المبتدئ» برهان الدين مرغینانی (متوفای ۵۹۳ هـ)	«کنز الدقائق» ابو البرکات نسفی (متوفای ۷۱۰ هـ)	«النقاية» (مختصر الوقاية الرواية في مسائل الهداية) عبيدالله محبوبی بخاری (متوفای ۷۴۷ هـ)	«ملتی الأجر» ابراهيم حلبی (متوفای ۹۵۶ هـ)	«شرح مختصر الطحاوی» ابوبکر رازی جصاص (متوفای ۳۷۰ هـ)	شروح اولیه (شروح بر ظاهر الرواية و شروح بر متون)						
«حصر المسائل وقصر الدلائل» (شرح منظومة الخلافات) ابوحفص عمر نسفی (۵۳۷ هـ)	«مختلف الرواية» (شرح منظومة الخلافات) العلاء اسمندی سمرقندی (۵۵۲ هـ)	«بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع» (شرح تحفة الفقهاء) علاء الدين کاسانی (متوفای ۵۸۷ هـ)	«الهداية» (شرح بداية المبتدئ) برهان الدين مرغینانی (۵۹۳ هـ)	«المستصفي» (شرح الفقه النافع) ابو البرکات نسفی (۷۱۰ هـ)	«شرح مختصر الطحاوی» ابوبکر رازی جصاص (متوفای ۳۷۰ هـ)	«شرح مختصر الكرخي» احمد قدوری بغدادی (متوفای ۴۲۸ هـ)	«شرح المبسوط للشيباني» (نسخه خطی) شمس الأئمة حلوانی (۴۵۶ هـ)	«شرح الجامع الصغير» فخر الإسلام بزدوی (متوفای ۴۸۲ هـ)	«المبسوط» (شرح الكافي حاكم شهيد) شمس الأئمة سرخسی (۴۸۳ هـ)	«واقعات و فتاوی»		
«الفتاوی السراجية» سراج الدين علی أوشی فرغانی (متوفای ۵۶۹ هـ)	«المحيط الرضوي» رضی الدين محمد سرخسی (متوفای ۵۷۱ هـ)	«فتاوی قاضي خان» حسن اوزجندی فرغانی (متوفای ۵۹۲ هـ)	«المحيط البرهاني» محمود بن احمد بن مازة (متوفای ۶۱۶ هـ)	«فصول الأبروشني» (نسخه خطی) محمد بن محمود الأبروشني (۶۳۲ هـ)	«فصول العمادي» (نسخه خطی) ابو الفتح مرغینانی (۶۷۰ هـ)	«الأنجاس» ابو العباس ناطقی طبری (متوفای ۴۴۶ هـ)	«فتاوی النوازل» ابو الليث سمرقندی (متوفای ۳۷۵ هـ)	«الحواري في الفتاوی» (نسخه خطی) حصیری بخاری (۵۵۰ هـ)	«مجموع الحوادث والنوازل» احمد بن موسى الكشي (متوفای ۵۵۰ هـ)	«الملتقط في الفتاوی» ابو القاسم محمد بن يوسف سمرقندی (۵۵۶ هـ)	«واقعات و فتاوی»	
«تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق» عثمان بن علی زبلی مصری (متوفای ۷۴۳ هـ)	«الدر المختار» (شرح بر «تنوير الأبصار» تمرتاشي) علاء الدين حصکفی دمشقی (۱۰۸۸ هـ)	«رد المختار» (حاشیه بر «الدر المختار» حصکفی) ابن عابدين دمشقی (متوفای ۱۲۵۲ هـ)	«اللباب في شرح الكتاب» (شرح مختصر قدوری) عبد الغنی میدانی (متوفای ۱۲۹۸ هـ)	«درر الحکام شرح مجلة الأحكام» علی حیدر افندی (متوفای ۱۳۵۳ هـ)	«الکفایة في شرح الهدایة» جلال الدين کرلانی خوارزمی (متوفای ۷۶۷ هـ)	«العناية شرح الهدایة» اکمل الدين بابرقي رومی (متوفای ۷۸۶ هـ)	«فتح القدير للعاجز الفقير» (شرح الهدایة) الکمال ابن الهمام (متوفای ۸۶۱ هـ)	«شرح الهدایة» عبد الرحمن شیخی زاده افندی (متوفای ۱۰۷۸ هـ)	«مجمع الأنهر شرح ملتقي الأبحر» عبد الرحمن شیخی زاده افندی (متوفای ۱۰۷۸ هـ)	«مراقی الفلاح شرح نور الإيضاح» حسن شرنبلالی مصری (متوفای ۱۰۶۹ هـ)	«البحر الرائق شرح كنز الدقائق» ابن نجيم مصری (متوفای ۹۷۰ هـ)	شروح ثانوی و حواشی (شرح بر متن، شرح بر شرح، و حاشیه بر شرح)
«الدر المختار» (شرح بر «تنوير الأبصار» تمرتاشي) علاء الدين حصکفی دمشقی (۱۰۸۸ هـ)	«رد المختار» (حاشیه بر «الدر المختار» حصکفی) ابن عابدين دمشقی (متوفای ۱۲۵۲ هـ)	«اللباب في شرح الكتاب» (شرح مختصر قدوری) عبد الغنی میدانی (متوفای ۱۲۹۸ هـ)	«درر الحکام شرح مجلة الأحكام» علی حیدر افندی (متوفای ۱۳۵۳ هـ)	«فتاوی عالمگیری» ملا نظام برهان‌پوری و دیگران (تألیف در سال ۱۰۸۲ هـ)	«الکفایة في شرح الهدایة» جلال الدين کرلانی خوارزمی (متوفای ۷۶۷ هـ)	«العناية شرح الهدایة» اکمل الدين بابرقي رومی (متوفای ۷۸۶ هـ)	«فتح القدير للعاجز الفقير» (شرح الهدایة) الکمال ابن الهمام (متوفای ۸۶۱ هـ)	«مجمع الأنهر شرح ملتقي الأبحر» عبد الرحمن شیخی زاده افندی (متوفای ۱۰۷۸ هـ)	«مراقی الفلاح شرح نور الإيضاح» حسن شرنبلالی مصری (متوفای ۱۰۶۹ هـ)	«البحر الرائق شرح كنز الدقائق» ابن نجيم مصری (متوفای ۹۷۰ هـ)	شروح ثانوی و حواشی (شرح بر متن، شرح بر شرح، و حاشیه بر شرح)	

یادداشت

- (۱) کتاب‌های دیگر امام محمد شبیبانی (چون الزيادات، الجرجانیات، الکیسانیات، الهارونیات، و الرقیات) از زمرة «نوادیر» محسوب می‌شوند. همه این کتاب‌ها بگونه کامل امروز بدسترس نیستند. همچنان، هیچ نسخه‌ای از کتاب «الأمالی» امام ابویوسف و کتاب «المجرد» امام حسن بن زیاد لؤلؤیی (۲۰۴ هـ) امروز وجود ندارد.
- (۲) جز اینکه اگر آرای امام زفر و امام حسن بن زیاد در کتاب‌های ظاهر الروایة درج گشته باشند، متباقی کتاب‌های «نوادیر» بخاطر اینکه روایات شان به درجه تواتر نمی‌رسند در درجه پائین‌تر از ظاهر الروایة طبقه‌بندی می‌گردند. کتاب‌های ظاهر الروایة توسط شاگردان متعدد امام شبیبانی نقل و روایت شده اند، و چنین تواتر هرگز شکی را در روایت و گزارش‌دهی سخنان امام شبیبانی باقی نمی‌گذارد، اما کتاب‌های نوادر این معیار تواتر را برآورده نمی‌سازند. به همین خاطر، نوادری که در «عیون المسائل» امام سمرقندی درج اند، نسبت به ظاهر الروایة کمتر معتبر دانسته می‌شوند.
- (۳) دیگر شاگردان امام ابوحنیفه (چون امام زفر، حسن بن زیاد، حماد بن ابوحنیفه، ابومقاتل سمرقندی و ابومطیع الحکم بلخی) و شاگردان ابویوسف و شبیبانی (چون محمد بن سماعه، ابوحفص کبیر بخاری، نصیر بن یحیی بلخی، محمد بن مقاتل، ابوسلیمان جوزجانی، و دیگران) - با آنکه بعضی از ایشان کتاب‌های منسجم و تألیف‌شده نداشتند - آراء و نظریات شان در کتاب‌هایی بنام «النوادیر» نقل شده اند. امروز تعداد زیادی ازین نوادر، مانند نوادر ابن سماعه (متوفای ۲۳۳ هـ)، نوادر هشام رازی (متوفای ۲۰۱ هـ)، نوادر ابن رستم مروزی (متوفای ۲۱۱ هـ)، نوادر ابن شجاع ثلجی بغدادی (متوفای ۲۶۶ هـ) و غیره بدسترس نیستند. اما بخش‌هایی ازین نوادر در کتاب‌های دیگری بنام «واقعات» نقل و محفوظ مانده اند. به ویژه، امام ابو اللیث سمرقندی بخش‌هایی ازین نوادر را در کتاب «عیون المسائل» خویش جمع‌آوری کرده است. به استثنای عیون المسائل، سائر کتاب‌های واقعات برعلاوه محتویات نوادر گذشته، فتاوی جدید خویش را یا فتاوی مجتهدین بعدی را نیز شامل آن ساخته اند. ازین رو، این کتاب‌های واقعات را در جمله نوادر نه، بلکه هم‌سویۀ کتب فتاوی طبقه‌بندی می‌کنند.
- (۴) در جدول بالا، تنها آن آثاری درج گردیده اند که امروز قابل دسترس می‌باشند. کتاب‌هایی که هیچ نسخه خطی از آن‌ها بدسترس نمی‌باشد (یا اطلاع از موجودیت نسخه‌های خطی شان فعلاً فراهم نیست)، در جدول گنجانیده نشده اند: مثلاً فتاوی ابوعلی نسفی، فتاوی شیخ الإسلام خواهرزاده، فتاوی شمس الأئمه حلوانی، و ده‌ها کتاب‌های نوادر و واقعات و فتاوی که در گذشته‌ها از آن‌ها یادآوری شده اما امروز بدسترس نیستند.
- (۵) از میان کتاب‌هایی که تا فعلاً به چاپ رسیده اند یا نسخه‌های خطی آن‌ها قابل دسترس می‌باشند، تنها آن‌هایی که توجه و اعتماد دیگر فقهاء را جلب کرده و به حد شهرت رسیده، در جدول بالا درج ساخته شده اند. بدین ترتیب، به ده‌ها شروح «الهدایة» و «کنز الدقائق»، با آنکه هم نسخه‌های خطی شان و هم نسخه‌های چاپی شان امروز قابل دسترس اند، ولی چون به حد شهرت نرسیده اند (مانند «غایة البیان» در شرح الهدایة از امیر اتقانی فارابی، متوفای ۷۵۸ هـ)، یا چون صریحاً غیرمُعتمد خوانده شده اند (مانند «رمز الحقائق فی شرح کنز الدقائق» از بدرالدین عینی)، از جدول بازمانده اند.
- (۶) آن‌چه از کتب فتاوی که کمتر به ایشان رجوع شده یا یادآوری شده، یا آن‌چه از فتاوی که تنها و تنها دربرگیرنده فتاوی شخص نویسنده بوده حال آنکه نویسنده بحیث «مجتهد» شناخته نشده (مانند «فتاوی الولوالجیة» و «فتاوی الظهیریة»)، یا آن‌چه از فتاوی که عمدتاً کتاب‌های فتاوی گذشته را باهم یکجا نموده بازنویسی کرده و از خود چندان معلومات تازه‌ای نیفزوده اند (مانند «فتاوی التاتارخانیة»)، در جدول گنجانیده نشده اند.
- (۷) کتاب «مختلف الروایة» را عبدالرحمن مبارک الفرّج در سال ۱۴۲۲ هـ به نام امام ابو اللیث سمرقندی به نشر رسانیده، و علاءالدین عبدالحمید اسمندی سمرقندی را راوی و جمع‌آوری کننده این کتاب خوانده است. درحالی که پیش از وی، دکتر عیسی ذکی عیسی در تحقیق دکتورای خویش (۱۴۰۵ هـ) دانشگاه اسلامی مدینه منوره) نشان داده بود که مؤلف این کتاب علاءالدین اسمندی است. در اکثریت نسخه‌های خطی، کاتبان به صراحت این اثر را «شرح منظومة الخلاف» عنوان کرده اند. در بعضی از نسخه‌ها، در آغاز هر باب یا مسئله، اول بیت منظومة و سپس متن یا شرح آن نگاشته شده است.

دکتور محمد عمر جو یا

جدی ۱۴۰۱ هـ ش، جنوری ۲۰۲۳ م.

معلومات نشر و پیوند مجازی کتاب‌های شروح، واقعات و فتاوی:

«شرح مختصر الطحاوی»، ابوبکر رازی جصاص: <https://al-maktaba.org/book/33132>

«شرح مختصر الکرخی»، احمد قدوری: به تصحیح عبدالله نذیر احمد عبدالرحمن، دار أسفار، کویت: ۲۰۲۱ م.

«شرح المبسوط»، شمس الأئمه حلوانی: نسخه خطی کامل: https://archive.org/details/1pdf_20200921

«شرح الجامع الصغیر»، فخر الإسلام ابو العسر بزدوی:

• آغاز کتاب (کتاب الصلوة): نسخه خطی کامل: https://archive.org/details/RM_0753FezullahEf

• از کتاب الزکوة الی آخر کتاب: تصحیح و نشر گردیده: https://archive.org/details/sajid2526_gmail

«المبسوط»، شمس الأئمه سرخسی: <https://al-maktaba.org/book/33240>

«حصر المسائل وقصر الدلائل»، ابو حفص عمر نسفی: <https://archive.org/details/hasr-al-masail-nasafi/>

«مختلف الروایة»، العلاء عبدالحمید اسمندی سمرقندی: <https://archive.org/details/mkhtlfrwyh>

«المنهاج فی الفقه»، ابو حفص عمر عقیلی بخاری: https://archive.org/details/20220512_20220512_1759

«بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع»، علاء الدین کاسانی: <https://al-maktaba.org/book/8183>

«الهدایة»، برهان الدین مرغینانی:

• متن عربی: <https://al-maktaba.org/book/11820>

• ترجمه فارسی کامل: http://bayyinat.org/?page_id=906

«عیون المسائل»، ابو الیث سمرقندی: <https://al-maktaba.org/book/33100>

«فتاوی النوازل»، ابو الیث سمرقندی: <https://archive.org/details/FatawaAl-nawazil>

«الأجناس»، ابو العباس ناطقی رازی: https://archive.org/details/2-1_20201016

«فتاوی شیخ الإسلام عطاء بن حمزة سغدی»، تألیف ابو حفص عمر نسفی: https://archive.org/details/fatawa_al-sughdi_al-nasafi

«الحاوی فی الفتاوی»، ابو المحامد حصیری بخاری: ketabpedia.com

«مجموع الحوادث والنوازل والواقعات»، ابو العباس محمد بن موسی الکشی: https://archive.org/details/20221230_20221230_2144

«المُلْتَقَط فی الفتاوی»، ناصر الدین ابوالقاسم محمد بن یوسف حسنی سمرقندی: <https://archive.org/details/MultaqatFiAl-fatawaAl-hanafiiyyah>

«الفتاوی السراجیة»، سراج الدین علی اوشی فرغانی: <https://archive.org/details/Al-fatawaAl-sirajiyya>

«المحیط الرضوی»، رضی الدین سرخسی: تصحیح عبد الحفیظ محمد علی بیضون، دار الکتب العلمیة، بیروت: ۲۰۲۱ م.

«فتاوی قاضی خان»، حسن اوزجندی فرغانی: https://archive.org/details/01_20200513_20200513

«المحیط البرهانی»، محمود بن احمد بن مازة: <https://al-maktaba.org/book/10875>

«فصول الأبروشنی»، مجدالدین محمد بن محمود اسروشنی: ketabpedia.com

«فصول العمادی»، ابو الفتح مرغینانی: نسخه‌های متعدد آن در پایگاه‌های alukah.net، ketabpedia.com و quranicthought.com

موجود است.